

Mira Kolar-Dimitrijević
*Institut za historiju radničkog
pokreta Hrvatske, Zagreb*

Prilježeno: 21. 11. 1987.

DJELOVANJE JUGOSLAVENSKIH KOMUNISTA MEĐU RADNIČKOM EMIGRACIJOM ZAPADNE EVROPE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

SAŽETAK

Rad govori o jugoslavenskim ekonomskim emigrantima na području zapadne Evrope u međuratnom razdoblju i o djelovanju Komunističke partije Jugoslavije među njima, radi njihova klasnog izgrađivanja i usmjerenja na put borbe. Svaka od četiri faze (1920—1930, 1931—1934, 1935—1939, 1939—1941) značila je jedan korak naprijed, te je to u ovom radu naznačeno, uz oslon na druge opsežnije radove autoričine, koji su rezultat arhivskog istraživanja.

I

Manifestacije odnosa između radničke klase i političkih partija zanimljiv su fenomen dugotrajnih povijesnih istraživanja. Među takve radove treba ubrojiti i ovaj prilog, koji govori o odnosu jugoslavenskih komunista i jugoslavenske radničke emigracije u zapadnoj Evropi u složenim političkim zbivanjima i ekonomskim potresima, o čemu je, izuzev o razdoblju rata u Španjolskoj 1936—1939, pisano vrlo malo (12; 13; 14).

Stvaranjem nove jugoslavenske države na Balkanu krajem 1918. ekonomski emigranti iz zapadnih krajeva nove države našli su se u pobijeđenoj Njemačkoj i Austriji u nezavidnom položaju (10: 195—197). Ove države, zaokupljene teškim privrednim i socijalnim problemima što su nastale zbog obveznog plaćanja reparacija, nastojale su se na svaki način riješiti stranih radnika, te se velik broj naših rudara i industrijskih radnika vratio u zemlju, nastojeći se zaposliti. Zbog novostvorene situacije, u spomenutim su zemljama prestala djelovati i jugoslavenska radnička društva, oživljavanje kojih više nije bilo moguće pod socijaldemokratskim vodstvom, kompromitiranim zbog suradnje s vojno-buržujkim krugovima za vrijeme prvoga svjetskog rata (7: 486). Kako bi izbjegli repatrijaciju i protjerivanje, jedan dio radnika koji je potjecao s teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca uzeo je njemačko ili austrijsko državljanstvo, osiguravši tako stalnije zaposlenje, a tako su većinom postupili i slovenski i hrvatski rudari koji su živjeli u zemljama imigracije već dva do tri desetljeća.

Međutim ni versajska Jugoslavija, bremenita mnoštvom problema i izvanredno zaoštrenim socijalnim suprotnostima i neujednačenostima, nije mogla osiguravati ni osnovnu egzistenciju svojih stanovnika, pa su siromašni radni slojevi grada i sela — nakon kraćeg predaha punog očekivanja i nade — krenuli ponovno razočarani, iscrpljeni pokušajima stvaranja boljeg društva i života u zemlji — prema privredno razvijenijim zemljama svijeta. Međutim, nakon »Dillinghamova akta« (19. svibnja 1921), kojim je Kongres Sjedinjenih

američkih država ograničio doseljavanje na određeni postotak, naši su iseljenici usmjerili svoje putove prema drugim prekoceanskim zemljama, ali i prema zapadnoevropskim državama, pobjednicama, u kojima je u razdoblju obnove došlo do snažnoga industrijskog poleta. Ovi odlasci u zapadnoevropsku emigraciju na privremeni rad bili su uglavnom pojedinačni i izvan kontrole Iseljeničkog komesarijata Kraljevine SHS u Zagrebu, koji je vodio dr Fedor Aranicki, pa raspoložemo — i to samo za kasnije godine — samo aproksimativnim podacima o evropskoj ekonomskoj emigraciji.

Iz godine u godinu, zbog sve težih prilika u zemlji i vrlo jakoga bijelog terora, jača tendencija napuštanja zemlje iz političkih razloga. Od Obznane krajem 1920, kojom je zabranjen i onemogućen rad komunistima i Komunističkoj partiji Jugoslavije, pa do 1929, kada je vidovdanska ustavnost zamijenjena diktaturom, krenuo je u političku emigraciju velik broj komunista, koji se privremeno nastanjuju u velikim gradovima zapadne i srednje Evrope, nastojeći djelovati kao spona između Kominterne u Moskvi i radničke klase. Na teški put emigracije krenula je i većina baranjskih izbjeglica, koji su nakon propasti Baranjsko-pečujske republike našli u Kraljevini SHS negostoljubivo utočište, izloženi policijskom praćenju kao »komunistički sumnjivci«. Ovim emigrantima pridružio se i velik broj vojvođanskih i slavonskih Nijemaca siromašnoga imovnog stanja, koji su 1920. masovno glasali za komuniste, i koje je vodstvo agrarne reforme u pravilu izostavljalo od podjele zemlje iz političkih razloga. U potragu za zaradom krenula je u zapadnu Evropu polupismena seoska sirotinja Like, Gorskog kotara, Bosne, Dalmacije, Srbije i Makedonije, ali i kvalificirani radnici industrijski razvijenijih dijelova zemlje, pogotovu Slovenci, jer je industrija, a i rudnici, često kroz stečajne postupke mijenjala vlasnike, selekcionirajući tako i radnu snagu i obarajući radničke nadnice na najnižu moguću razinu.

Međutim, za razliku od vremena prije prvoga svjetskog rata, kada su se najveće naseobine naših radnika i osobito rudara formirale u rudarsko-industrijskim krajevima Njemačke, emigrantski val sredinom tridesetih godina (oko 1925) krenuo je prema Francuskoj, Belgiji i Holandiji, po opsegu jačajući sve više, zbog krize kredita i žestoke izražene agrarne krize u zemlji. Odlazak u privremenu emigraciju u zapadnu i srednju Evropu postaje organiziran, i oko 1928. obuhvaća i velik broj poljoprivrednih radnika. Prema jednoj statistici koju je publiciralo francusko Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je već početkom 1925. u Francuskoj oko 2,845.214 stranaca, od čega iz Kraljevine SHS 20.555 osoba. Zbog malo prostora, a i zbog toga što su drugi istraživači radili na toj problematici, u ovom kratkom prilogu ne možemo pratiti kretanje naše evropske emigracije već samo navodimo podatak iz statistike predratne Jugoslavije da se 1939. nalazilo na radu u Francuskoj oko 30.000 Hrvata, u Belgiji oko 6.000, Holandiji oko 4.000, a radnika drugih jugoslavenskih naroda bilo je isto toliko, ako ne i više, te da se taj broj neprestano mijenjao prema godišnjim dobima i privrednoj konjunkturi te potrebama zapadnoevropskih zemalja i Trećeg Reicha (3: 218—219; 6: 11; 8; 10).

Osobito mnogo radnika trebala je Francuska. U prvom poslijeratnom razdoblju jugoslavenski radnici čiste minska polja, a poslije grade utvrđenja prema Njemačkoj, krče šume i grade ceste, te obavljaju sezonske poljoprivredne radove. Zbog lake veze s matičnom zemljom, Jugoslaveni su preferirali privremeni boravak u zapadnoj i srednjoj Evropi, usprkos znatno niže zarade u odnosu na prekoceanske zemlje, koja je bila emigracija trajnijeg karaktera. U nekim strukama ipak se zarađivalo dosta dobro i u zapadnoj Evropi. Rudari su u sjevernoj Francuskoj, primjerice, mogli poslati na godinu u zemlju

oko pet tisuća dinara uštedevine, što im je u nekoliko godina omogućilo stvaranje solidne osnove za povratak u zemlju. Na tlu beneluškog Limburga, gdje je na području Charleroa, Eysdena, Haarlema radilo oko 3.000 Jugoslavena, neki radnici, osobito Slovenci, nastanjivali su se trajno. U Freyming Merlebachu naselilo se od 1925. do 1929. više od 800 slovenskih grupa, a oko 350 grupa naselilo se u južnoj Holandiji, koja je za ono vrijeme omogućavala dobre zarade i visok životni standard, pa su na to područje dolazili i radnici iz drugih država zapadne i srednje Evrope. Najveća jugoslavenska kolonija bila je u Belgiji, u Seraingui, u provinciji Liège, gdje su se u basenu ugljena koncentrirale velike tvornice. Prema jednoj procjeni iz 1932, kada je dovršena emigracija Jugoslavena u Belgiju i Luksemburg, radilo je na ovom području oko 12.000 Jugoslavena, uglavnom iz Livna, Sinja i Imotskog.

II

Za razumijevanje političkog ponašanja jugoslavenskih emigranata u međuratnom razdoblju, a i danas, uvijek treba naglašavati da je viševjekovni život na raznim kolosjecima afirmirao različite nacionalne, materijalne i kulturne vrijednosti kod pripadnika raznih naroda, te bih gotovo mogla reći da su radnici raznih naroda i narodnosti bili nosioci različitih mentaliteta i društvenog izraza. Do danas nije u našoj historiografiji proučeno kako se radnička klasa jednoga jugoslavenskog naroda ponašala u prošlosti prema radničkoj klasi drugog naroda ni u okvirima Jugoslavije, a kamoli u emigraciji, iako su detaljno proučeni odnosi građanskih stranaka. Za jugoslavensku emigraciju u svijetu nemamo generalizirajućih zaključaka, već samo pojedinačne podatke u nekome burnom trenutku povijesnih zbivanja. Različiti karakteri nacionalnih svijesti odrazili su se i u evropskoj, i izvanevropskoj, prekooceanskoj emigraciji, nerijetko u proturječnim, da ne kažem netrpeljivim oblicima ponašanja radnika. Međutim, klasni položaj naših ekonomskih emigranata — govorim o Evropi međuratnog razdoblja — bio je isti, i on je sprečavao, odnosno ograničavao na najmanju moguću mjeru krive manipulacije nacionalnim vrijednostima i interesima, te je pod djelovanjem naprednih snaga — osobito komunista — nerijetko dolazilo do ujedinjavanja raznih društava raznih narodnosti sa vrlo pozitivnim socijalnim i političkim programom, koji nije bio istovjetan s programom jugoslavenskih konzularnih predstavnika, i koji je takvim društvima osigurao dugotrajnu budućnost (takvo je društvo »Jedinstvo« — »Jednota«, osnovano 1928. u Lensu).

Dr Koča Jončić u svojem je referatu »KPJ, iseljeništvo naroda Jugoslavije i radnički pokreti u useljeničkim zemljama«, izrađenom prigodno za isti znanstveni skup kao i ovaj moj rad, dao određenu kronologiju odnosa Komunističke partije prema našem iseljeništvu. Njegovo izlaganje — zbog većeg teritorija što ga je uzeo u obzir — ne slaže se u potpunosti s mojom kronologijom, ali joj i ne proturječi (9; 13).

Odnosi jugoslavenskih komunista prema jugoslavenskoj radničkoj emigraciji u zapadnoj Evropi mogu se svrstati u četiri faze:

Prva faza započinje odmah poslije 1920, kada nakon Obznane i sloma generalnog štrajka rudara u Bosni (Husin) i Sloveniji (Trbovlje) velik broj jugoslavenskih rudara odlazi u zapadnu Evropu koja se ubrzano industrijalizira, i koja treba velike količine ugljena. Krvoproliće Orjune u Trbovlju 1924, i sve manje slobode za ekonomsko i političko udruživanje radnika, usmjerava novi val radnika prema zapadnoj Evropi, kojima se pridružuju i organizirani dolasci sezonskih poljoprivrednih i građevinskih radnika. Ovo razdoblje završeno je izbijanjem velike svjetske krize 1930. i 1931. i u zemljama zapadne Evrope, kada se javlja tendencija povratka ekonomske emigracije u zemlju (8).

Velik broj radnika u to vrijeme posve je apolitičan. Generalno društvo za imigraciju u Parizu koje je vrbovalo poljoprivredne radnike u Kraljevini SHS moralo se obvezati »da neće ni direktno, ni indirektno vršiti nikakvu vrstu agitacije ili propagande među radnicima« i da će Iseljenički komesarijat u Zagrebu obavještavati Ministarstvo socijalne politike u Beogradu o kretanjima tih radnika. Međutim, jugoslavenske konzularne vlasti nisu mogle obvezati političke emigrante da ne djeluju među jugoslavenskom ekonomskom emigracijom. Budući da su i Pariz i Bruxelles, pored Beča, Berlina i Praga, bili središta djelovanja jugoslavenskih komunista u zapadnoj i srednjoj Evropi u vrijeme kada i bijeli teror u zemlji prisiljava na političku emigraciju, normalno je bilo da komunisti usmjere svoje djelovanje prema jugoslavenskim ekonomskim emigrantima. Već 1925. aktivirana je u Parizu Jugoslavenska sekcija Komunističke partije Francuske, kao i Intersindikalna sekcija, odnosno Jugoslavenski intersindikalni komitet pri Ujedinjenoj sindikalnoj centrali klasnih francuskih sindikata. Komunistička sekcija pokreće 1. veljače 1925. bilten *Čeliju*, koji se krijumčario i u Jugoslaviju, a za potrebe naše emigracije u listopadu 1925. tiska u Parizu *Glas jugoslavenskih radnika u Francuskoj* s mnogim člancima o položaju naše ekonomske emigracije. Naime, francuskim Zakonom o sindikatima iz 1884. strani radnici u Francuskoj imali su pravo na profesionalne organizacije a time i na štampu. Pod prividom sindikalnog rada jugoslavenski su komunisti među jugoslavenskim radnicima uspješno distribuirali i zagrebačku *Borbu* i *Organizovani radnik*, komunističke listove, u kojima su članci pisani tako da kod radnika pobuđuju klasnu svijest. Pod utjecajem organizirane akcije jugoslavenskog poslanstva u Parizu na čelu sa drom Miroslavom Spaljankovićem, francuska je policija počela progoniti jugoslavenske komuniste u Parizu, te je 1927. došlo do zabrane *Glasa*, i do zatvaranja i protjerivanja najistaknutijih naših komunističkih aktivista iz Pariza, od kojih se neki sklanjaju u susjednu Belgiju. Važno je napomenuti da istovremeno s jenjavanjem aktivnosti jugoslavenskih komunista u Francuskoj jača njihova aktivnost u Berlinu i u industrijsko-rudarskim područjima Westfalije, te se preko izložaba o bijelom teroru u Jugoslaviji, ali i na razne druge načine nastavila organizirana akcija komunista i progresivnih demokratskih snaga zapadne Evrope za slobodu političke akcije u Jugoslaviji. To je bilo praćeno prikupljanjem Crvene pomoći za zatvorene komuniste i članove njihovih obitelji. Ova je akcija bila osobito intenzivna godine 1929, pošto je kralj Aleksandar Karadorđević proglasio diktaturu i ukinuo parlamentarni sistem, te zabranio svako političko djelovanje društvima i sindikalnim organizacijama.

Druga faza obuhvaća vrijeme velike svjetske krize (1930—1934). U tom razdoblju dolazi do brojčanog jačanja jugoslavenskih ekonomskih emigranata u zapadnoj Evropi zbog dolaska deportiraca iz Američkih država, koje su iskoristile ekonomsku krizu da se riješe revolucionarnijih i buntovnijih radnika, osobito komunista. U Francusku i Belgiju stižu i izbjeglice i prognanici iz Hitlerova Trećeg Reicha, ali i radnici iz Jugoslavije, gdje su političke i privredne prilike bile izrazito nesklone klasno svijesnoj radničkoj grupaciji, i gdje su životne prilike radnika zbog prebacivanja tereta krize na njihova leđa bile krajnje nepovoljne. Kominternu se odlučuje da intenzivira djelovanje jugoslavenskih komunista među jugoslavenskom emigracijom u zapadnoj Evropi, te o tim namjerama jugoslavenski konzuli i poslanici u mnogim izvještajima obavještavaju jugoslavenske vlasti u zemlji. U jednu takvu izvještaju generalni konzul iz Lièga u Belgiji izvještava da je u generalnom štrajku rudara u Belgiji 1932. sudjelovalo oko 20.000 jugoslavenskih radnika, te da centralna

podsekcija Komunističke partije Jugoslavije u Bruxellesu djeluje pod nazivom »Savez revolucionarnih radnika i seljaka iz Jugoslavije u Belgiji«, pružajući tako linijom koju je Komunistička partija Jugoslavije počela isticati već godine 1927. u vrijeme oblasnih izbora (8; 9,.: 69—70; 10). To je i faza kada i polupismena radnička ekonomska emigracija u dodiru sa klasno svjesnim i borbenim proletarijatom proširuje svoje društvene horizonte, pripremajući se tako da se kasnije uključi u borbene proleterse grupe, te se obavještavanjem komunista lecima i proglasima oštro distancira od nacionalističkoga ustaškog i četničkog djelovanja.

Treća faza od 1935. do 1939. obuhvaća vrijeme jake konfrontacije naprednih snaga okupljenih u narodnoj fronti, protiv fašizma i nacional-socijalističke ideologije uopće. Uz pomoć finansijskih sredstava prikupljenih od jugoslavenskih radnika u svijetu komunisti izdaju *Proleter* i *Klasnu borbu* i posebno za ekonomsku emigraciju *Glas iseljenika — Glas izseljenicev* za područje sjeverne Francuske i Belgije. Iz ovog lista saznajemo mnoštvo podataka o načinu kako su radili komunisti među jugoslavenskim radnicima, budući u njih interes za javna pitanja. U listu se pisalo o strahovitom izrabljivanju rudara u Limburgu, gdje je grupa od 60 radnika morala za osam sati izvaditi 1600 vagona ugljena (vagon ima 700 kg), a podbačaj norme globio se polovinom nadnice. Istovremeno se ukazuje na proturadničku aktivnost jugoslavenskih konzularnih vlasti, koje, umjesto da su savjetodavci, ubacuju među jugoslavenske rudare špijune, pazeći da se radnici ne bi partijski čvršće organizirali. Do dolaska vlade Narodnog fronta na vlast protjerano iz Francuske radi političke aktivnosti više od 3.000 jugoslavenskih emigranata. U spomenutom listu otvoreno se osuđuje unutrašnja diktatorska, a vanjska profašistička politika Jugoslavije.

Unatoč ovih uspjeha treba istaći da je rad naših komunista među jugoslavenskom emigracijom u Francuskoj bio vrlo mukotrpan zbog rastrkanosti jugoslavenskih radničkih kolonija, s jedne strane i oštrog nadzora francuske i belgijske policije, koja je nakon marseillskog atentata i ubojstva kralja Aleksandra od ustaške emigracije pazila i kontrolirala strane radnike znatno više nego prije i protjerivala ih za najmanji prijestup, s druge. Nedostajalo je i iskusnih i teoretski dobro potkovanih partijskih kadrova, te se uvijek osjećao manjak komunista koji su bili sposobni djelovati u složenim uvjetima i među strukturama raznih narodnosti, što je znatno usporavalo izvršenje planiranih zadataka na revolucionarnoj i patronatskoj osnovi. Sve važnija zaduženja i sve brojniji zadaci kao posljedica burnih političkih događaja u srednjoj i jugozapadnoj Evropi, ponukali su dio Centralnog komiteta KPJ, koji je bio smješten u Parizu, da u rad među ekonomskim emigrantima iz Jugoslavije uključi nekoliko vrlo istaknutih komunista s velikim teoretskim i praktičnim iskustvom. Među njima treba posebice istaknuti Prežihova Voranca Kuhara, Rodoljuba Čolakovića i Ivana Krndelja, a brojni materijali u fondu Kominterne ukazuju da se na gotovo svakom sastanku Emigracionog komiteta — čije je sjedište bilo u Parizu — raspravljalo o načinu djelovanja među radnicima (I. Richar je P. Voranc).

Zbog svoga tranzitnog položaja prema Španjolskoj, gdje se 1936. otvara veliki front na kojem se sukobljuju revolucionarne antifašističke snage svijeta s fašističkom falangom, Pariz dobiva izuzetno mjesto. On postaje glavni centar odakle internacionalni brigadisti iz cijelog svijeta odlaze u Španjolsku, a i povratni tokovi mogući su samo preko francuskih luka i gradova. Uzemirena, jugoslavenska vlada početkom 1937. izdaje proglas, koji je potpisao ministar unutrašnjih poslova Josip Korošec i koji je kao okružnica upućen

u sve banovine i u sva kotarska mjesta: »Sa više strana — specijalno iz Belgije i Francuske — obavješteni smo da naši komunisti vrbuju među jugoslovenskim radničkim kolonijama dobrovoljce za Španiju« (12). Uključivanje 420 jugoslavenska emigranta iz Francuske i 191 radnika iz Belgije u španjolsku republikansku vojsku i govori o golemu uspjehu što su ga jugoslavenski komunisti imali, premda treba istaći da im je u tome mnogo pomogla vlada Leona Bluma, koju obilježava puna demokratizacija života i sloboda djelovanja naprednih socijalističkih i komunističkih snaga u Francuskoj. Pariz postaje najveći centar progresivne izdavačke djelatnosti. Listovi *Borbeni radnik*, *Borba Ede Jardasa*, *Plamen*, *Oganj*, *Protiv Glavnjače*, *Balkan Korrespondenz*, *Klasna borba*, *Proleter*, *Humanité*, i osobito *Glas iseljenika* istinitim obavještanjem radnika o političkim zbivanjima, ekonomskim prilikama i ratnim sukobima preotimaju radničke čitaoce klerikalnim listovima kakvi su bili *Rafael* i *Izseljenički vestnik* (1931—1941), odnosno listovima projugoslavenske orijentacije, kakav je bio *Glas jugoslavenskih iseljenika* (1935) i *Jugoslovenske pariške novine* (1932). U Parizu i Bruxellesu, a i drugdje, štampaju se i komunistički leci, koji se unašaju među jugoslavensku ekonomsku emigraciju na francuskom i belgijskom području: s pozivom da se pomogne španjolskom narodu, objašnjavaju uzroke i fašističku pozadinu sukoba u Španjolskoj, koji je samo u svom početku bio unutrašnji, španjolski sukob, a uskoro prerastao u sukob naprednih demokratskih snaga s fašizmom (4: 4).

Nakon sloma Blumove vlade Narodnog fronta i formiranja Daladierove vlade 12. lipnja 1937. mijenja se odnos francuskih vlasti prema jugoslovenskim komunistima. Netrpeljivost postaje glavna oznaka novog ponašanja, a Francuska postaje vrlo negostoljubljiva sredina za jugoslavenske komuniste, pa konspirativnost zamjenjuje dotad prilično otvoreno djelovanje. Zatvaranje jugoslavenskih španjolskih boraca u posebne logore, i sprečavanje njihova povratka u Jugoslaviju opravdava u punoj mjeri odluku Josipa Broza Tita, koji je baš u to vrijeme preuzeo dužnost sekretara CK KPJ, da komitet vrati u Jugoslaviju.

U ovom razdoblju zanimljiv proces zbiva se u Belgiji. Od Hrvatskoga seljačkog saveza, kao emigrantske organizacije Hrvatske seljačke stranke i provladinog udruženja »Jedinstvo« s istoimenim listom, stvara se nakon odlaska proustaški orijentiranih ekonomskih emigranata u Mađarsku i Italiju »Savez naprednih snaga«, koji još 1936. započinje izdavati list *Slogu radnika i seljaka*, koji se distribuirao na širem području zapadne Evrope. Iz ove osnove formirano je tokom drugoga svjetskog rata udruženje »Slobodna Jugoslavija«, u kojem su bili vrlo aktivni Jozo Salamon i njegova žena Ana, koju su tamošnji jugoslavenski radnici dugo godina zvali »jugoslavenskom majkom«. Društvo se istaklo masovnom organizacijom pomoći Titovoj narodnooslobodilačkoj borbi (2: 160; 15: 220; 16: 88—90).

Četvrta faza obuhvaća razdoblje od 1939. pa do okupacije Jugoslavije. Obilježje ovog razdoblja jest priprema komunista u emigraciji za rad u pokretu otpora u zemljama rada, ali i užurbano napuštanje Francuske jugoslovenskih radnika i komunista nakon »drole de guerre«, kada je fašistička soldateska u jednom dahu pregazila sve zemlje zapadne Evrope, i stavila radnu snagu okupiranih zemalja pod svoju kontrolu u službi ratne proizvodnje i ratne privrede. Prežihov Voranc, Ivan Krndelj, a i mnogi drugi, vraćaju se u jesen 1939. u Jugoslaviju, a Pariz kao distributerski centar napredne jugoslavenske štampe prestaje djelovati. Treba istaći da su se mnogi ekonomski

emigranti na području Francuske, Belgije i Holandije za vrijeme drugoga svjetskog rata uključili u pokrete otpora tih zemalja, uspješno potkapajući udarnu snagu fašističkog okupatora.

U zaključku treba reći da svi arhivski dokumenti i štampa potvrđuju da je rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije u svim fazama svog razvoja vodilo neprestanu brigu o ekonomskoj emigraciji zapadne Evrope. Ono je i djelovalo oslanjajući se dobrim dijelom u jednoj etapi na njenu materijalnu pomoć, a gotovo uvijek na iskustvo stečeno u sindikalnim i političkim akcijama radničke klase Francuske i Belgije. Treba naglasiti i to da jugoslavenski radnici u zapadnoj Evropi nikada nisu bili štrajkbreheri (štrajkolomci) u vrijeme štrajkova, pa da su i stoga uživali veliki ugled među svojim drugovima i bili cijenjeni kao dobri radnici i poštenu borci za radnička ekonomska i politička prava. Istovremeno je i sredina u kojoj su djelovali izvršila na njih svoj pozitivni utjecaj, pa su se tako iz redova jugoslavenske emigracije regrutirali mnogi i mnogi borci španjolske revolucionarne armije, aktivisti pokreta otpora zapadnoevropskih zemalja i rukovodioci partizanskih jedinica tokom narodnooslobodilačke borbe. Komunisti su samo usmjeravali ove snage u pravom smjeru, koristeći Pariz i Bruxelles i pomorske luke tih metropola kao sponu za povezivanje s jugoslavenskim ekonomskim emigrantima u svijetu, radeći tako direktno na njihovu klasnom osvještavanju i antifašističkom usmjerenju.

LITERATURA I IZVORI

1. Arhiv CK SKJ, Beograd. Fond Kominterne, 1935—85. — izvještaj Richarda.
2. Bulajić, V. »Posjet jugoslavenskoj koloniji u Seraingu«. *Matica*, Zagreb, III/1953, br. 7—8, str. 160—161.
3. Esih, Vinko. »Zarade i poslovi naših iseljenika«. *Privreda*, VII/1932, str. 194—196 i 216—219.
4. Forić, Ivan. u: *Španija*, V. Beograd: Udruženje španjolskih boraca, 1971, str. 4.
5. Holjevac, Većeslav. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1967. 375 str.
6. Jeremić, Dušan M. *O problemu emigracije i imigracije i o međunarodnim sporazumima za njegovo uređenje*. Beograd: Centralni sekretarijat Radničkih komora, 1928. 80 str.
7. Kesić, Stojan. »Odnosi između jugoslovenskih radničkih društava u inostranstvu do 1914. godine. O stvaranju njihova jedinstvena saveza«, u zborniku: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*. Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1971, 472—486.
8. Kolar-Dimitrijević, Mira. »Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda«, u zborniku: *Svetska ekonomska kriza 1929—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1976, str. 337—366.
9. Kolar-Dimitrijević, Mira. »Odnos KPJ prema jugoslavenskoj radničkoj emigraciji u međuratnom razdoblju«. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XVI/1984, br. 2, str. 65—83.
10. Kolar-Dimitrijević, Mira. »Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem Reichu (1933—1941)«. *Acta historico-Oeconomica — Iugoslaviae*, Zagreb, III/1973, br. 3, str. 131—156.
11. Kolar-Dimitrijević, Mira. »Rudarske naseobine jugoslavenskih radnika u Njemačkoj do početka drugog svjetskog rata«, u zborniku: *Iseljeničtvo naroda i narod-*

- nosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1971, str. 192—209.
12. Kolar-Dimitrijević, Mira: »Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španjolskom ratu«, u zborniku znanstvenog skupa *Španija 1936—1939*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988, (u štampi).
 13. Kolar-Dimitrijević, Mira. »Das Verhältnis der revolutionären jugoslawischen Arbeiterbewegung zur jugoslawischen Arbeiteremigration in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen«. *Fremdarbiterpolitik des Imperialismus*, Heft 16. Rostock: Wilhelm Pieck Universität, 1985, p. 60—65.
 14. Uradin, Matija. »O radu članova KPJ u emigraciji u međuratnom razdoblju (1918—1941)«. *Putovi revolucije*, Zagreb, V/1967, br. 9, str. 85—93.
 15. Wolf, Radovan. »Susreti u Belgiji«. *Matica*, Zagreb, VIII/1958, br. 10, str. 220.
 16. »Život naših iseljenika u Belgiji«. *Matičin Iseljenički kalendar*, Zagreb, I/1955, str. 88—90.

ACTIVITIES OF YUGOSLAV COMMUNISTS AMONG LABOUR EMIGRATION TO WESTERN EUROPE IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WARS

SUMMARY

The paper deals with Yugoslav labour emigrants in the area of Western Europe in the period between the two wars, and with the activities of the Communist Party of Yugoslavia among them, aimed at building their class consciousness and guiding them into battle. Each of the four phases (1920—1930, 1931—1934, 1935—1939, 1939—1941) meant a step ahead in that direction, as stressed in the paper and corroborated by some other authors' more comprehensive studies — results of their examining archival literature.